

Історіографічні та джерелознавчі студії

УДК 929.7(477)«18»

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. В МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛАХ РОСІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Салагуб Людмила

У статті проаналізовано мемуарні джерела російського походження, в яких знайшли відображення відомості про політичні події та процеси, що відбувалися на теренах Гетьманщини впродовж XVIII ст. Дослідження базується на принципах наукової об'єктивності, історизму та причинності. Воно спирається на описовий, аналітико-синтетичний та історико-генетичний методи. Результат дослідницької наукової роботи – висвітлення наслідків форсованого наступу російського царату на автономні права Гетьманщини на основі відомостей, що містяться в мемуарних джерелах російського походження. Рамки дослідження – 1708–1787 рр. Результати цієї роботи можуть стати в нагоді при створенні досліджень з історії України XVIII ст., викладанні спецкурсів з цієї теми. Перспективи вивчення проблеми пов'язані з розширенням кола мемуарних джерел, у яких висвітлена історія Гетьманщини, з їхнім подальшим аналізом. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати дозволяють більш повно усвідомити особливості сприйняття в російських мемуарних джерелах історії Гетьманщини XVIII ст. Вони надоджують відсутність у вітчизняній науці комплексного підходу до висвітлення історії Гетьманщини XVIII ст. із залученням не тільки тих мемуарних джерел, що містять багато інформації про Гетьманщину XVIII ст., а й тих, у яких доволі побіжно висвітлена проблема. Цінність дослідження полягає в систематизації та залученні до нього мемуарних джерел, низка з яких раніше не вивчалася в контексті дослідження заданої проблеми.

Ключові слова: *Гетьманщина, гетьман, мемуарні джерела, автономні права, російські керманічі.*

XVIII ст. є доволі складним і багатим на політичні перипетії. У цей час значно зміцнювалося становище Російської імперії. Події, що відбувалися, були несприятливими для української державності. Постає нагальна потреба захистити автономні права України, боротися за активне проведення власного незалежного вектору в політиці. Тож, події цього періоду є ключовими не тільки

для вивчення історії України, але і для розуміння сутності української політики північного сусіда на сучасному етапі. Отже, не дивно, що наразі спостерігається велика увага дослідників як до історичних, так і до джерелознавчих аспектів історії Гетьманщини, що виявляється в активному формуванні джерельної бази цього періоду. У складі великого комплексу джерел, актуалізованих останніми десятиріччями, особливе місце посідають джерела особового походження, вивчені, на наш погляд, недостатньо. Відзначимо, що попри достатньо вагомий масив мемуарних джерел, відсутня системність у висвітленні історії Гетьманщини XVIII ст. Окремі питання взагалі подано фрагментарно.

Політична історія Гетьманщини XVIII ст. широко висвітлена в узагальнюючих працях, монографічних дослідженнях і статтях. До досягнень істориків XIX – початку XX ст. можна віднести розширення джерельної бази та активне осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії, зокрема XVIII ст. Помітне місце посідають праці Д. М. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича, які актуалізували питання, пов'язані з діяльністю українських гетьманів XVIII ст. [3; 14]. Натомість, В. Б. Антонович докладно описав становище українського населення після 1709 р., звернув увагу на діяльність Малоросійської колегії [1, 143–149]. О. Я. Єфименко привернула увагу до взаємин українських керманічів з російською владою [10]. В «Ілюстрованій історії України» М. С. Грушевського проаналізована діяльність Малоросійської колегії на чолі зі С. Вельяміновим та низка інших питань політичного штибу [6, 381–382]. Загалом, історики XIX – початку XX ст. показали процес наступу на автономні права Гетьманщини російської імперської влади. У працях радянських істориків висвітлені окремі аспекти історії досліджуваного нами періоду. О. М. Апанович простежила процес втрати українськими збройними силами своїх автономних прав упродовж XVIII ст. [2, 134–145]. Розлогі політичні портрети українських гетьманів, правління яких припадає на 1709–1764 рр., подаються в узагальнюючих працях істориків діаспори: Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницький та ін. [9, 241–242; 19, 53–96]. У праці О. П. Оглоблина детально показано терор російського царя Петра I після вчинку І. Мазепи та початок форсованого наступу на автономні права України напередодні та під час гетьманування І. Скоропадського [16, 320–331]. За часів незалежності України історію Гетьманщини впродовж 1708–1764 рр. дослідила низка вітчизняних істориків. Найбільший внесок зробили В. М. Горобець, О. К. Струкевич, яким належать монографічні дослідження. Статті В. П. Кононенка та О. І. Путра присвячені висвітленню діяльності окремих гетьманів. Узагальнюючий огляд історії Гетьманщини XVIII ст., зокрема її політичної сфери, міс-

тять навчальна література. Історики акцентують увагу на процесі ліквідації автономних прав Гетьманщини впродовж 1708–1764 рр. [4; 5; 21].

Комплексний аналіз політичного становища Гетьманщини XVIII ст. на основі мемуарних джерел російського походження, на жаль, не знайшов відображення в сучасній історичній науці. Отже, метою статті є аналіз мемуарних джерел російського походження в контексті особливостей політичного становища Гетьманщини XVIII ст. Для цього необхідно проаналізувати мемуарні джерела. У нашому дослідженні їх представлено автобіографіями, щоденниками та подорожніми записками.

Окреслимо декілька ключових проблем, що чітко простежуються в мемуарних джерелах російського походження. Однією з них є перехід українського гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Низку відомостей знаходимо в записках князя Б. І. Куракіна. Він згадує про українського гетьмана І. Мазепу, якого, за його відомостями, «...многими письмами как от Его Величества так и от министров, было подтверждено, и многожды чрез посланных знатных особ зван был к совокуплению войск с фельдмаршалом» [13, 313–314]. Автор пише, що І. Мазепа не об'єднався проти шведів із російськими військами та зазначає, що український гетьман обгрунтував такі свої дії станом здоров'я. Із записів Б. І. Куракіна довідуємося, що до цього часу в українського гетьмана І. Мазепи вже була впродовж двох років «корришпонденция» зі шведським королем [13, 314]. Він також зазначає про те, що шведи прийшли на терени України за закликами І. Мазепи. Князь повідомляє, що гетьман за цей прихід шведському королю «...обещал ему войск при себе малороссийских поставит 30 000» [13, 315]. Про подальші дії на українських теренах з боку російських керманічів та про руйнування гетьманської резиденції знаходимо наступне: «...И то место все потом выжжено и разорено, но и впрядь никакому поселидбищу быть тут заказано...» [13, 315].

І. А. Желябузький також наводить короткі відомості про те, як далі діяв український гетьман зі шведським королем: «...уехал к шведу с небольшим войском из Батурина, а в городе и в замке оставил сердюков» [11, 355]. Сердюки, згідно з записами І. А. Желябузького, «...заперлись и князь Александра Даниловича в город не пустили, и он посылал к ним многожды, чтоб город отперли, и они не послушали, и стали палить из пушек, и тот город взяли приступом, и вырубали, и выжгли» [11, 355]. При цьому він цілком впевнено констатує про те, кому належали міста, до яких увійшли шведи: «А швед с войском пришел тут в малороссийские государевы города» [11, 356].

А. К. Нартов зовсім не згадує українського гетьмана І. Мазепу. Натомість, він звеличує постать Петра I: «Петръ Великий на славной Полтавской

баталії, предводительствую войскомъ... совершенно разбилъ...» [15, 122]. Г. П. Чернишев пише про свою участь у війні зі шведським королем. Зокрема, й у Полтавській битві також: «... послан в Ахтырку с командированным солдатым полком, да новых солдат два полка, да казаков 1 000 человек, и был в блакване от шведов по май месяц...» [23, 794]. Г. І. Добринін згадує про І. Мазепу: «Въ Батуригъ сказанный мною выше архимандритъ Карпинскій пошель... Потомъ въ старинной земляной замокъ, къ церкви, построенной гетманомъ Мазепою и разбитой Петромъ Великимъ по извѣстному въ исторіи происшествію...» [8, 144–145].

Записи Б. І. Куракіна «Русско-шведская война. Записки...» є цінними для висвітлення подальшої політичної історії Гетьманщини. Адже, він пише про видані від міністрів російського царя універсали в українські міста про «зраду» І. Мазепи та про те, щоб люди збиралися в м. Глухів для обрання нового гетьмана [13, 315]. Б. І. Куракін також звертає пильну увагу на те, що найпершим приїхав у Глухів чернігівський полковник П. Полуботок, а потім інші. Однак, у той же час, він пише про те, що новим гетьманом було обрано стародубського полковника «... Ивана Скуропатцаго» [13, 315]. Покарання щодо козацтва та козацьких ватажків були дуже криваві з боку російських керманців. Князь О. Меншиков за наказом Його Величності відправив три полки піхоти до Києва. Також були створені суди на Дніпрі [13, 317]. Він пише, що князь О. Меншиков «... имел указ от светлейшего князя идти до Сечи, где разыденция всей старшины запорожских казаков. И пришед уже и апреле месяце последних чисел, штурмовал, и после штурму достал, и кошевого наказного и старшин многих в полон ваял, а других многих и порубили, а иных переказнили и перевешали, и на кол посажали тех бунтовщиков, и артиллерию не малую взяли...» [13, 317]. У низці мемуарних джерел містяться відомості про постой російських військ на теренах Гетьманщини. М. В. Данилов пише з цього приводу: «Брат мой большой, Егор, командирован был в 1736 году из Малороссии, где зимовала армия, в Москву...» [7, 309]. Я. П. Шаховський занотував: «...А притомъ желая, что бы мы прежде прочихъ могли придти въ Малороссію и на винтеръ-квартирахъ расположиться, насъ отпустиль...» [24, 14].

Привабливим для мемуаристів виявився період безгетьмання, який настав після смерті Д. Апостола. Я. П. Шаховський наводить цікаві відомості, які безпосередньо стосуються політичної історії Гетьманщини. Він зазначає: «... по смерти Малороссійскаго Гетмана Данилы, по прозванію Апостола, поручена оному дядѣ моему надъ всею Малороссією и надъ учрежденными въ той Судахъ главная команда, гдѣ и я при немъ нѣскольکو времени находился, и

имѣли случай познавать тамошнихъ дѣлъ обряды и поведенія [24, 4]. Я. П. Шаховський звертає увагу на реальну ситуацію в українських справах: «...дядя мой къ своей должности опять въ Малороссію поѣхаль, оставя мнѣ повѣренность, чтобъ всѣ присылаемыя отъ него по дѣламъ изъ Малороссіи, и по Слободской Коммисіи къ Ея Императорскому Величеству и въ Кабинетъ представления, также къ Герцогу Бирону, и къ прочимъ Господамъ Министрамъ, съ коими онъ корреспонденцію производилъ, письма отдавать, и о получаемыхъ по тѣмъ свѣдѣніяхъ его увѣдомлять...» [24, 5]. Отже, українськими справами керували в той час не українці, а росіяни за допомогою впливових імперських можновладців.

Терени Гетьманщини у XVIII ст. були ареною зіткнення особистісних протиріч між тогочасними російськими керманічами. Зокрема, графом Б. К. Мініхом та О. І. Шаховським. Про це свідчить Я. П. Шаховський: «...не упускаль удобныхъ случаевъ, гдѣбъ можно было прицѣпясь дѣлать поврежденія, (ибо онъ дядя мой не состоявъ подъ его командою, но главнымъ командиромъ въ Малороссіи будучи, многія въ защищеніяхъ оной несогласныя съ нимъ и спорныя переписки производилъ)...» [24, 6–7].

Відомостей про політичні кроки останнього гетьмана К. Розумовського впродовж 1750–1764 рр. не знаходимо. Його постать побіжно фігурує в «Дневнике происшествий» Г. О. Скопіна: «...Генераль Николай Иванович Бахметевъ прїѣхаль въ Саратовъ... Прїѣхаль въ Саратовъ графъ Кирила Григорьевичъ Разумовскій со всею своею фамилією, которому встрѣча была; на дворъ (дома, гдѣ онъ остановился) поставленъ былъ драгунъ эскадронъ и съ политавры... Оной графъ Разумовскій выѣхаль изъ Саратова на воды...» [20, 19]. Із цих доволі коротеньких відомостей ключовою є дата їхнього написання – 1780 р. Минуло вже шістнадцять років після скасування гетьманства на українських теренах, а Г. О. Скопін пише про К. Розумовського, який був на теренах Саратова! Звідси випливає те, що він не був в опалі російських керманічів-можновладців, а так само, як і російські дворяни, був прийнятий під час свого перебування в Саратові та ще й зі своєю родиною. Окрім того, в іншому мемуарному джерелі знаходимо згадки про сина останнього українського гетьмана. У «Журнале путешествия В. Н. Зиновьева по Германии, Италии, Франции и Англии» записано про діяльність А. К. Розумовського. Не зважаючи на те, що «завдяки» російській імператриці Катерині II його батько припинив свої гетьманські повноваження, Андрій Кирилович потім був відомим російським політичним діячем, дипломатом. Підтвердження цьому знаходимо у В. Н. Зінов'єва. Повідомляючи про своє перебування в Італії, він пише, що там знайшов двох міністрів: Юсупова та Розумовського. Про Розумовського автор заноту-

вав, що застав його вдома з першого разу: «...довольно познакомились и, по возвращении моем сюда, я его еще здесь найду и думаю более его узнать» [12, 232]. Така зустріч не є дивною. Адже, син останнього українського гетьмана був посланником у Неаполі до 1783 р.

Пильної уваги заслуговує висвітлення діяльності Катерини II щодо Гетьманщини. М. О. Фонвізін, пишучи про політичну діяльність російської імператриці, акцентує увагу на тому, що філантропічні настрої не змусили її звернути увагу на «...уврачевание одной из самых тяжких язв нашего общественного состава...» [22, 59]. Малося на увазі кріпацтво. Автор повідомляє про населення «Малоросії»: «...Екатерина не только ничего не предприняла для освобождения крепостных, но указом 1783 года обратила все население Малороссии, жившее по условиям на землях, принадлежавших тамошнему дворянству, в крепостное рабство» [22, 59].

Наступною проблемою є висвітлення місця української старшини, представників впливових козацьких родів, у нових реаліях урізання автономних прав Гетьманщини та їхня подальша діяльність. Зокрема, у «Записках о пребывании императрицы Екатерины второй въ Киевъ въ 1787 году...» містяться відомості про заохочення українських старшин: «...Всемиستيرыйшая Государыня Высочайше указать изволила изъ кабинета Ея Величества выдать 2 000 рублей въ награждение почтовымъ чинамъ, из Чернигова прибывшимъ, также и петербургскимъ» [18, 13]. Дізнаємося й про події, що відбулися під час перебування імператриці Катерини II в Софійському соборі. По завершенні літургії перед нею було представлено протопопа Леванду [18, 15]. Далі – такі відомості: «... на котораго сама Государыня изволила возложить золотой крестъ, на красной лентъ, жалую его тьмъ по примъру, какъ и духовникъ Ея величества такой же имъеть» [18, 15]. Вона також приймала у палаці губернського київського керманіча – підпоручика гвардії Василя Капніста, «... воспринимать сына, и пожаловала младенцу табакерку въ 1 200 рублей» [18, 17]. Українськими теренами в цей час керували ставленики Катерини II. Підтвердження цьому знаходимо в наступних записках. Зокрема, зазначено, що чернігівський губернатор – генерал-поручник і кавалер Андрій Степанович Милорадович був звільнений за іменним наказом на чотири місяці для лікування хвороби з виплатою йому пожалування, а в цей час на його посаді перебував статський радник віце-губернатор і кавалер Федір Іванович Новіков [18, 19].

Слід звернути увагу на те, що А. С. Милорадович був російським воєначальником і державним діячем, гералом-поручником, але походження мав українське – він народився в с. Позники Чорноуської сотні Лубенського полку Гетьманщини в родині представника козацької старшини сербського поход-

ження. Натомість, Ф. І. Новіков мав російське коріння. Ці відомості є ще одним підтвердженням того, що після ліквідації Гетьманщини багато урядовців мали саме російське походження. Окрім того, міститься інформація про організовані Катериною II певні «гостини» для людей. Ми розцінюємо їх не як акт доброї волі, а як представлення імператрицею свого «шанобливого» ставлення до місцевих. Зокрема зазначається: «... Передь дворцомъ, на площади, поставлены были чаны съ виномъ, медомъ и пивомъ, да повъшены около гульбищъ бѣлый хлѣбъ и разныя рыбы, а на съдланныхъ къ тому нарочно столикахъ, положены были на всѣхъ жаренія мяса, яблоки, сливы и прочіе състныя припасы для народа... а для недопущенія въ семь случаевъ одного другимъ обиды, поставлены были караулы» [18, 24]. Під час опрацювання «Записок о пребывании императрицы...» знаходимо відомості про пожалування для тодішніх можновладців і низку російських та українських прізвищ. На наш погляд, власники українських – люди, які опинилися в межах формування подвійної ідентичності. З одного боку, у 1762 р. вийшов «Маніфест про вольності дворянства». Представники української еліти хотіли урівняти свої права з російськими керманичами-дворянами та проводили активну роботу в архівах, шукаючи підтвердження свого впливово походження. Яскравим прикладом був В. Капніст, який отримував пожалування та чини від російських керманичів. Не слід забувати й про те, що саме він був представником дипломатичної місії до Західної Європи й належав до традиціоналістів. Автономістські ідеї були ще помітними й вони жевріли серед багатьох представників давніх українських старшинських родів. З іншого боку, вони служили російському царату, отримуючи вищезгадані пожалування та посади, а від ідей автономізму не відмовлялися. Така собі біполярність тогочасної ситуації! На теренах своєї рідної землі, яка була в лещатах російського панування, українська старшина пристосовувалася до тогочасних політичних реалій. Зокрема, щодо прізвищ, про які пише автор: «... Потомъ графъ Андрей Петровичъ Шуваловъ читалъ именныя указы о пожалованныхъ въ чины и всѣхъ изъявленныхъ милостяхъ. Въ этотъ же день отъ Императрицы пожалованы въ чины, изъ извѣстныхъ особъ, графъ Илья Андреевичъ Безбородко генераль-маіоромъ, Григорій Григорьевичъ Иваненко дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ... Лаврентій Яковлевичъ Селецкій... Василий Васильевичъ Кочубей...» [18, 25]. Українські прізвища також згадуються у повідомленнях про вручення подарунків: «... Подарки получили: Лаврентій Яковлевичъ Селецкій и Иванъ Григорьевичъ Туманскій, по большому брилліантовому персню. Гг. Катериничу и Гулевичу дано по брилліантовой табакеркѣ. Гг. совѣтникамъ здѣшняго правленія по персню брилліантовому... господамъ губернаторамъ, особливо кievскому, тоже пред-

водителѣмъ, почти всемъ городничимъ и исправникамъ и прочимъ господамъ разныя вещи. Роздано подарковъ разныхъ цѣнь въ 52 тысячи рублей» [18, 25].

Отже, авторами російських мемуарних творів були представники російського дворянства, чиновники високого рангу. Вони яскраво демонструють панівні світоглядні орієнтири Російської імперії. У великому масиві мемуарних джерел, авторами яких є представники російського походження, містяться відомості, які безпосередньо, а подекуди дотично, стосуються політичного життя Гетьманщини XVIII ст. У мемуарах відомих представників російського дворянства – Б. І. Куракіна, І. А. Желябузького, А. К. Нартова, Г. П. Чернишева – особистість І. Мазепи та його вчинку характеризується як зрадницька щодо російського царя дія. Петра I під час Полтавської битви звеличено. Докладно описуються каральні заходи на українських землях. Це кардинально відрізняється від концепції, яка панує в мемуарних джерелах українського походження. Особливістю мемуарних джерел російського походження є те, що в них не акцентується увага на політичних кроках українських гетьманів, відсутня й констатація негативного ставлення до них, окрім І. Мазепи. Їхня боротьба за автономні права Гетьманщини також замовчується. Довідуємося й про становище козацької впливової старшини, яка отримувала численні подарунки та гроші від російського царату. Слід звернути пильну увагу на те, що ці представники давніх старшинських родів опинилися в ситуації подвійної ідентичності. У російських мемуарних джерелах їх не хвалять і не засуджують.

Цією розвідкою проблема політичного становища Гетьманщини XVIII ст. в мемуарних джерелах російського походження не вичерпується. Перспективи її подальшого вивчення полягають у залученні ширшого кола російських мемуарних джерел, автори яких висвітлювали ключові питання цієї проблеми, їхньому аналізі та співставленні різних точок зору.

Abstract

The article analyses some memoir sources of Russian origin in which some information about the political events and processes that occurred on the territory of the Hetmanate during the eighteenth century is reflected. The analysis is based on the principles of objectivity, historical methods and causality. It is based on the descriptive, analytic-synthetic and historical-genetic methods. The result of research scientific work is the elucidation of the consequences of the forced offensive of the Russian tsarism on the autonomous rights of the Hetman state on the basis of the information that the memoir sources of Russian origin contain. The limits of the study are 1708–1787. The results of this work can be used when making research on the history of Ukraine of the 18th century, teaching special courses on the topic.

The prospects of studying the problem are bound up with the expansion of the range of memoir sources, which cover the history of the Hetmanate, a subsequent analysis of them. The practical significance of this study lies in the fact that its results allow us to realize the peculiarities of under standing and elucidation of history of the Hetmanate of the 18th century in Russian memoir sources more fully and comprehensively. They make up for the lack of an integrated approach in home science to the elucidation of the history of the Hetmanate of the 18th century with the involvement not only those memoir sources that contain a lot of information about the 18th century, but also those which have a brief information in which the problem is elucidated quite superficially. The value of the study lies in the systematization and involvement of the memoir sources, some of which have not been studied previously in the context of the study of this topic.

Key words: *the Hetmanate, Hetman, memoir sources, autonomous rights, Russian rulers.*

Аннотация

В статье проанализированы мемуарные источники российского происхождения, в которых нашли отражение сведения о политических событиях и процессах, происходивших на территории Гетманщины в течение XVIII в. Исследование базируется на принципах научной объективности, историзма и причинности. Оно опирается на описательный, аналитико-синтетический и историко-генетический методы. Результат исследовательской научной работы – освещение последствий форсированного наступления российского царизма на автономные права Гетманщины на основе сведений, содержащихся в мемуарных источниках российского происхождения. Рамки исследования – 1708–1787 гг. Результаты данной работы могут пригодиться при создании исследований по истории Украины XVIII в., преподавании спецкурсов по данной теме. Перспективы изучения проблемы связаны с расширением круга мемуарных источников, в которых освещена история Гетманщины, их последующим анализом. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его результаты позволяют более полно и всесторонне осознать особенности понимания и освещения в российских мемуарных источниках истории Гетманщины XVIII в. Они восполняют отсутствие в отечественной науке комплексного подхода к освещению истории Гетманщины XVIII в. с привлечением не только тех мемуарных источников, которые содержат много информации о Гетманщине XVIII в., но и тех, в которых довольно бегло освещена проблема. Ценность исследования заключается в си-

стематизації і привлеченні к нему мемуарних источников, ряд из которых ранее не изучались в контексте исследования данной темы.

Ключевые слова: *Гетманщина, гетман, мемуарные источники, автономные права, российские руководители.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої пол. XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 222 с.
3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up>
4. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 70 с.
5. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 326 с.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
7. Данилов М. В. Записки Михаила Васильевича Данилова, артиллерии майора, написанные им в 1771 году (1722–1762). – URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frametext1.htm>
8. Добрынин Г. И. Истинное повествование, или Жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827. – URL: https://memoirs.ru/texts/Dobrynin_RS70_3_2.htm
9. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.
10. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 340 с.
11. Желябужский И. А. Дневные записки. – URL: <https://memoirs.ru/texts/Zeliabuzski.htm>
12. Зиновьев В. Н. Журнал путешествия В. Н. Зиновьева по Германии, Италии, Франции и Англии. – URL: https://memoirs.ru/texts/zin_1.htm
13. Куракин Б. И. Русско-шведская война. Записки. 1700–1710 гг. – URL: https://memoirs.ru/texts/KRSH_890.htm
14. Маркевич Н. Історія Малороссії. – URL: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/>

15. Нартов А. К. Достопамятные повествования и речи Петра Великого. – URL: https://memoirs.ru/texts/Nartov_1891.htm
16. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк–Київ–Париж–Торонто, 2001. – 467 с.
17. Пінчук Ю. А. До оцінки й громадської діяльності М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 3–11.
18. Полетика А. А. Записки о пребывании Императрицы Екатерины Второй в Киеве, в 1787 году, и о свидании ее с Станиславом-Августом Королем Польским. – URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/lup>
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х Т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
20. Скопин Г. А. Дневник происшествий. – URL: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm>
21. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.
22. Фонвизин М. А. Записки Михаила Александровича Фонвизина. – URL: https://memoirs.ru/texts/FonVizin_RS84T42.htm
23. Чернышев Г. П. Записки графа Г. П. Чернышева. – URL: <https://memoirs.ru/texts/Cernischov1872.htm>
24. Шаховской Я. П. Записки князя Якова Петровича Шаховского, писанные им самим. – URL: <https://memoirs.ru/texts/SHAhovskoy>

References

1. Antonovych, V. B. (1991). Pro kozac'ki chasy na Ukraï'ni [*About Cossack times in Ukraine*]. Kiev: Dnipro.
2. Apanovych, O. M. (1969). Zbrojni syly Ukraï'ny pershoi' pol. HVIII st. [*The Armed Forces of Ukraine of the first half of the 18th century*]. Kiev: Naukova dumka.
3. Bantysh-Kamenskij, D. N. Istorija Maloj Rossii [*The history of Small Russia*]. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/lup>
4. Gorobec', V. M. (1995) Vid sojuzu do inkorporacii': ukrai'ns'ko-rosijs'ki vidnosyny drugoi' polovyny HVII – pershoi' chverti HVIII st. [*From the alliance to the incorporation: the Ukrainian-Russian relations in the second half of the 17th – the first quarter of the 18th centuries*]. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.
5. Gorobec', V. M. (1998). Prysmerk Get'manshhyuny: Ukraï'na v roky reform Petra I [*Twilight of the Hetmanate: Ukraine in the years of reforms of Peter I*]. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.
6. Grushevs'kyj, M. S. (1992). Iljistrovana istorija Ukraï'ny [*The illustrated history of Ukraine*]. Kiev: Naukova dumka.

7. Danilov, M. V. Zapiski Mihaila Vasil'evicha Danilova, artillerii majora, napisannye im v 1771 godu (1722–1762) [*Memoirs of Mikhail Vasilyevich Danilov, a major of artillery written by him in 1771 (1722–1762)*]. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frames1.htm>

8. Dobrynin, G. I. Istinnoe povestvovanie, ili Zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaja. 1752–1827 [*The veritable narration or Gabriel Dobrynin's life written by him. 1752–1827*]. URL: https://memoirs.ru/texts/Dobrynin_RS70_3_2.htm

9. Doroshenko, D. I. (1992). Narys istorii' Ukrai'ny (Vol. 2) [*The essay on the history of Ukraine (Vol. 2)*]. Kiev: Globus.

10. Jefymenko, O. Ja. (1992) Istorija Ukrai'ny ta i'i' narodu [*The history of Ukraine and its people*]. Kiev: Mystectvo.

11. Zheljabuzhskij, I. A. Dnevnye zapiski [*Daily notes*]. URL: <https://memoirs.ru/texts/Zeliabuzski.htm>

12. Zinov'ev, V. N. Zhurnal puteshestvija V. N. Zinov'eva po Germanii, Italii, Francii i Anglii [*V. N. Zinoviev's journal of travelling about Germany, Italy, France and England*]. URL: https://memoirs.ru/texts/zin_1.htm

13. Kurakin, B. I. Russko-shvedskaja vojna. Zapiski. 1700–1710 [*The Russian-Swedish war. Memoirs. 1700–1710*]. URL: https://memoirs.ru/texts/KRSH_890.htm

14. Markevich, N. Istorija Malorossii [*The history of Small Russia*]. URL: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/>

15. Nartov, A. K. Dostopamjatnye povestvovanija i rechi Petra Velikogo [*Memorable narrations and speeches of Peter the Great*]. URL: https://memoirs.ru/texts/Nartov_1891.htm

16. Ogloblyn, O. (2001). Get'man I. Mazepa ta jogo doba [*The Hetman I. Mazepa and his era*]. New-York–Kiev–Paris–Toronto.

17. Pinchuk, Ju. A. (1992). Do ocinky j gromads'koi' dijal'nosti M. I. Kostomarova [*To the assessment and social activities of N. I. Kostomarov*]. Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal, 3, 3–11.

18. Poletika, A. A. Zapiski o prebyvanii Imperatricy Ekateriny Vtoroj v Kieve, v 1787 godu, i o svidanii ee s Stanislavom-Avgustom Korolem Pol'skim [*Memoirs about the stay of Empress Catherine the Second in Kiev in 1787 and about her meeting with the Polish King Stanislav-August*]. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/1up>

19. Polons'ka-Vasylenko, N. (1995). Istorija Ukrai'ny (Vol. 1) [*The history of Ukraine (Vol. 1)*]. Kiev: Lybid'.

20. Skopin, G. A. Dnevnik proisshestvij [*The Diary of events*]. URL: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm>

21. Strukevych, O. K. (1996). *Ukrai'na-Get'manshhyna ta rosij's'ka imperija protjagom 50–80-h rr. HVIII st. (polityko-administratyvnyj aspekt problemy) [Ukraine-the Hetmanate and the Russian Empire for the 50–80-ies of the XVIII century. (politico-administrative aspect of the problem)]*. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.

22. Fonvizin, M. A. *Zapiski Mihaila Aleksandroviča Fonvizina [Mikhail Alexandrovich Fonvizin's memoirs]*. URL: https://memoirs.ru/texts/FonVizin_RS84T42.htm

23. Chernyshev, G. P. *Zapiski grafa G. P. Chernysheva [Count G. P. Chernyshev's memoirs]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/Cernischov1872.htm>

24. Shahovskoj, Ja. P. *Zapiski knjazja Jakova Petroviča Shahovskogo, pisannye im samim [Prince Yakov Petrovich Shakhovskoy's memoirs written by him]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/SHAhovskoy>

УДК 94:355.311(477.41/.74/.54) «18»

**ОПИСИ КИЇВСЬКОГО (1869 р.), ОДЕСЬКОГО (1871 р.)
ТА ХАРКІВСЬКОГО (1871 р.) ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОКУМЕНТІВ**

Петрова Інна, Петров Олексій

У статті розглядається історія упорядкування наприкінці 60-х рр. – початку 70-х рр. ХІХ ст. топографічних описів Київського, Харківського та Одеського військових округів; методи збору, систематизації та опрацювання історичних джерел учасниками обстеження військових округів Російської імперії. Автори статті зосередили увагу, здебільшого, на аналізі проблем, пов'язаних зі створенням ВТО. Це побутування серед організаторів обстеження різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів; недостатня кількість репрезентативних і достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів, які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії тощо. У статті